

TWÓRCZOŚĆ EDUKACJA

Aleksandra Chmielińska

Dynamika transgresji twórczych

Studia przypadków pedagogów

TWÓRCZOŚĆ *i* EDUKACJA

Dynamika transgresji twórczych

Studia przypadków
pedagogów

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

TWÓRCZOŚĆ EDUKACJA

Aleksandra Chmielińska

Dynamika transgresji twórczych

Studia przypadków
pedagogów

Aleksandra Chmielińska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu
Katedra Edukacji Artystycznej i Pedagogiki Twórczości, Zakład Pedagogiki Twórczości
91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48
e-mail: chmielinska@op.pl

RECENZENT

Agata Cudowska

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Ewa Siwińska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/kisika1

Publikacja *Dynamika transgresji twórczych. Studia przypadków pedagogów* została dofinansowana w ramach dotacji Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego na zadania służące rozwojowi młodych naukowców i doktorantów

© Copyright by Aleksandra Chmielińska, Łódź 2017

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2017

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.07755.16.0.M

Ark. wyd. 11,0; ark. druk. 11,75

ISBN 978-83-8088-760-2

e-ISBN 978-83-8088-761-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

Mojej Mamie

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział 1. Transgresje – kluczowe pojęcia i koncepcje	13
1.1. Transcendentna natura życia w ujęciu Geорга Simmla	14
1.1.1. „Jesteśmy skalami” – graniczny charakter ludzkiej egzystencji	15
1.1.2. „Transcendowanie siebie” – jako istota rozwoju	16
1.1.3. Przekraczanie granic jako źródło przemian w kulturze	19
1.1.4. Aprobata twórczych możliwości człowieka – podsumowanie	22
1.2. Transgresyjność natury ludzkiej w ujęciu Józefa Koźmieleckiego	22
1.2.1. Działania transgresyjne jako główny przedmiot zainteresowań	23
1.2.2. Różnorodność transgresji	24
1.2.3. „Granica psychologiczna” jako pojęcie kluczowe paradygmatu	29
1.2.4. Problem transgresyjny jako dylemat twórczy	31
1.3. Próba syntezy teorii wiodących	33
Rozdział 2. Sprawca transgresji w świetle literatury	37
2.1. <i>Homo transgressivus</i> jako sprawca przekraczania granic	37
2.2. Transgresja przez szaleństwo – portret romantyczny	42
2.3. Outsider jako wychodzący poza przeciętność	46
2.4. Transgresjonista jako odmieniec – biografie nietypowe kulturowo	49
2.5. Twórca jako osoba samorealizująca się	50
2.6. Geniusz – portret umysłów niepospolitych	52
2.7. <i>Beyonder</i> – portret transgresyjny jako teoretyczny zespół cech	56
2.8. Różne oblicza transgresyjności – podsumowanie	59
Rozdział 3. Założenia metodologiczne badań własnych	61
3.1. Przedmiot badań i ramy pojęciowe	61
3.2. Problematyka badawcza	63
3.3. Metoda badań	64
3.4. Osoby biorące udział w badaniu	65
3.5. Procedura badawcza i techniki zbierania danych	67
3.6. Przebieg badań	71
3.7. Analiza materiału badawczego	72
Rozdział 4. Portrety transgresyjnych pedagogów – indywidualne sposoby przekraczania granic	75
4.1. Transgresjonista interakcyjny	77
4.2. Transgresjonista prognostyczny	90

4.3. Transgresjonista emancypacyjny	100
4.4. Transgresjonista inkrementalny	112
4.5. Transgresjonista aksjologiczny	120
4.6. Przegląd strategii transgresyjnych	128
Rozdział 5: Typy doświadczeń transgresyjnych	139
5.1. Transgresja jako doświadczenie egzystencjalne – „Wyjście ze świata myślanego”	141
5.2. Transgresja jako doświadczenie relacyjne – „Spotkanie w różnicy”	144
5.3. Transgresja jako doświadczanie generacyjne – „Kontynuacja Ja w przyszłych pokoleniach”	146
Rozdział 6: Dynamika transgresji twórczych– uogólnienia teoretyczne	151
6.1. Transgresja jako spiralny proces (samo)uczenia się – prezentacja modelu	151
6.2. Transgresja jako zmiana jakościowa	156
6.3. Transgresja – zespół cech czy proces? Podsumowanie i refleksje	158
Bibliografia	161
Spis tabel i rysunków	171
Aneks 1: Klasyfikacja VIA – sił i cnót charakteru w ujęciu Petersona i Seligmana (2004)	173
Aneks 2: Skala Transgresji Ryszarda Studenskiego	175
Aneks 3: Kwestionariusz VIA-IS (<i>Values in Action – Inventory of Strengths</i>)	177
Aneks 4: Lista dyspozycji do wywiadu	186

Wstęp

Przedmiotem refleksji teoretycznej oraz badań empirycznych w prezentowanej pracy jest kategoria twórczych transgresji. Słowo „transgresja” wprowadzone do psychologii przez Józefa Kozińskiego (1987) odnosi się do takich działań, których nadrzędnym celem jest przekraczanie granic możliwości człowieka, istniejących zarówno w świadomości wewnętrznej, jak i w otaczającej rzeczywistości. Określenie transgresji jako działań twórczych zawęża obszar moich badań do czynności konstruktywnych, stanowiących źródło rozwoju osobistego, zawodowego oraz dokonań nowych i cennych w ujęciu społecznym.

Tematyka transgresji została podjęta w kontekście pedagogiki i edukacji. Książka ta jest efektem wielogodzinnych rozmów z profesjonalnymi nauczycielami i pedagogami, którzy w swoich działaniach zawodowych wychodzą poza znane, powszechnie przyjęte schematy i rozwiązania systemowe na gruncie polskiej edukacji i nauk o wychowaniu. Wytyczają nowe szlaki i projektują odważne reformy pedagogiczne w mikro- i makroskali.

W obszarze edukacji wartość takich działań często pozostaje niezauważona, nie przekracza terenu szkoły lub obszaru osobistych refleksji. Ja miałam szczęście rozmawiać z tymi pedagogami, którym odwaga i determinacja pozwoliły na realizację autorskich pomysłów i wcielenie transgresyjnych wizji do edukacji. Transgresje pedagogiczne w niniejszej pracy obejmują zarówno dokonania, które przetrwały próbę czasu, presję środowiska i chęć ściągnięcia ich do przeciętności oraz takie przykłady działań, które ze względu na wysoki współczynnik nowości i oryginalności nie przeszły przez proces konwencjonalizacji społecznej.

Psychotransgresjonizm Józefa Kozińskiego jest koncepcją bardzo pojemną i interesującą dla psychologów i pedagogów, stanowi jednak koncepcję *stricte* teoretyczną. Jak twierdzi Witold Dobrowicz (2008: 23), można ją nazwać „filozofią nowej psychologii”. Dlatego walorem niniejszej pracy jest zgromadzenie materiału empirycznego w odniesieniu do danej grupy zawodowej, w danej dziedzinie i konfrontowanie teorii z rzeczywistością. W czasie przemian polskiej szkoły i edukacji przykłady transgresji pedagogicznych mogą dostarczyć wartościowych przykładów i dać powód do ciekawych refleksji. Podjęta w pracy próba opisu transgresyjnych postaw wobec nauczania i nauk pedagogicznych daje lepszy obraz ludzi współtworzących świat edukacji oraz może dodawać odwagi do

realizacji pomysłów innym pedagogom, pracującym twórczo w zaciszu własnej szkoły. Teorie i kompetencje nabywane w trakcie kształcenia pedagogicznego są istotne, nie mniej jednak ważna wydaje się styczność i konfrontacja z konkretnymi przypadkami realizacji postulatów pedagogicznych i uczenie się od nich.

W swoich badaniach odwołuję się do egalitarnego ujęcia twórczości transgresyjnej, zgodnie z którym nie będę badać transgresji tylko w odniesieniu do wybitnych twórców. Przyjmuję, że transgresja jest aktywnością psychologiczną naturalną dla każdego człowieka, choć nie u każdego przejawia się ona w jednakowym stopniu. Uzasadniając mój wybór, przytoczę słowa Józefa Kozieleckiego, który porusza zagadnienie pewnego braku w metodologii badania transgresji. Zauważa on, że:

[...] uczeni i praktycy [...] zajmują się w zasadzie tylko transgresjami historycznymi, pomijając psychologiczne. W ten sposób zmniejszają różnorodność i dynamikę współczesnego społeczeństwa. Jednocześnie utwierdzają dyskryminacyjne przekonanie, że przekraczanie granic osiągnięć, że wychodzenie poza przyjęte normy postępowania to działania dostępne dla elit (Kozielecki, 2004: 59).

W związku z powyższym, zamierzonym celem pracy jest teoretyczna i empiryczna analiza natury transgresji oraz identyfikacja procesów pozwalających przekraczać zastane granice na gruncie edukacji i nauk pedagogicznych oraz w całokształcie życia pedagogów i nauczycieli.

Praca składa się z sześciu rozdziałów. W dwóch pierwszych zaprezentowano kluczowe pojęcia i koncepcje wyznaczające ramy teoretyczne pracy, tj. ogólną charakterystykę transcendentnej natury ludzkiego życia w ujęciu Georga Simmla oraz założenia psychotransgresjonizmu Józefa Kozieleckiego. Następnie na tym tle zaprezentowałam różne podejścia i koncepcje charakteryzujące sprawcę transgresji, osoby wychodzące swoimi dokonaniem poza przeciętność. Kolejny III rozdział dotyczy metodologii i przebiegu podjętych badań. Ostatnie trzy rozdziały są relacją z przeprowadzonych studiów przypadków. W rozdziale IV zaprezentowałam wybrane portrety transgresyjnych pedagogów, ilustrujące odmienne sposoby przekraczania granic, wyznaczone przez indywidualną dynamikę korzystania z własnych zasobów. Rozdział V stanowi próbę uogólnienia teoretycznego w postaci typologii doświadczeń transgresyjnych. W rozdziale VI, podsumowującym, przedstawiłam model transgresji w odniesieniu do roli, jaką ogrywa ona w biografii sprawcy. Mam nadzieję, że moja praca oraz wnioski z badań empirycznych wzbogacą wiedzę pedagogiczną i psychologiczną o nowe, ważne ustalenia dotyczące rozwoju osobistego i zawodowego, w zakresie doświadczeń transgresyjnych osób.

Badania były prowadzone w ramach rozprawy doktorskiej pod kierunkiem prof. Krzysztofa J. Szmidta i wpisywały się w działania Zakładu Pedagogiki Twórczości Uniwersytetu Łódzkiego. Szczególne podziękowania kieruję do Pana Profesora Krzysztofa J. Szmidta za nieocenioną pomoc w trakcie ostatnich sześciu lat, wsparcie merytoryczne i wszystkie inspirujące rozmowy.

Wyrazy mojej wdzięczności składam przyjaciółce, dr Monice Modrzejewskiej-Świgulskiej, za wyjątkową relację dającą odwagę i „przyzwolenia”.

Dziękuję wszystkim narratorom za otwartość i chęć podzielenia się „swoją opowieścią”. Podziękowania kieruję także do recenzenta niniejszej publikacji, prof. Agaty Cudowskiej, za konstruktywne uwagi.

Dziękuję mojemu partnerowi, Marcinowi, za towarzyszenie, pogodę ducha i spokój wtedy, gdy go tracę.

Książkę dedykuję Mojej Mamie w podziękowaniu za to, czego mnie nauczyła.

Rozdział 1

Transgresje – kluczowe pojęcia i koncepcje

Rezygnacja z behawiorystycznego aksjomatu, zgodnie z którym człowiek jest sterowany przez środowisko, a najważniejsze procesy zachodzą w przestrzeni prostych, jednokierunkowych reakcji – stanowi przełom w spostrzeganiu możliwości człowieka i jego rozwoju.

W ujęciu psychologii tradycyjnej wyposażenie genetyczne oraz uczenie się społeczne wpływają na jakość życia poprzez determinowanie rodzaju doświadczeń lub środowisk, których człowiek poszukuje, w odpowiedzi na zapotrzebowanie wynikające np. z typów osobowości czy temperamentu. A przecież pomimo tego, że człowiek przychodzi na świat w części wyposażony genetycznie, a następnie ukształtowany w określonym kontekście rodzinnym, społecznym, historycznym i kulturowym, nie wolno odmawiać mu wolnej woli i aktywnych wysiłków, które podejmuje, aby wychodzić poza to, kim jest i co posiada. Mechanizmy osobowościowe są kształtowane również z udziałem doświadczeń życiowych. Jeżeli człowiek posiada świadomość tego, jakie środowisko ma na niego zły wpływ, może go unikać, zmieniać lub aktywnie zmieniać siebie w nim. To jest pozytywny wymiar wskazujący na jego samodzielność i świadomy udział w kierowaniu własnym życiem. Warto przytoczyć w tym miejscu zdanie wybitnego węgierskiego prozaika i eseisty Sandora Marai (1900–1989), według którego:

Świat dzieje się także we mnie, nie tylko w czasie i przestrzeni. Ja też jestem przestrzenią (Marai, 2016: 26).

Istnieje więc obszerna przestrzeń do dyspozycji, w ramach której człowiek może wykraczać poza istniejący stan rzeczy, poza dotychczasowe granice osiągnięć i doświadczeń. Samoświadomość człowieka określa wolną wolę, a w jej obrębie wolność życiowych wyborów. Człowiek nie tylko pragnie więc egzystować, ale także rozwijać się poprzez budowanie własnej autonomii oraz wzbogacanie kultury i cywilizacji, w której żyje. W tym ujęciu charakteryzuje się wewnątrzsterownością, jest autonomicznym podmiotem, bytem sprawczym, aktorem na scenie życia, ale także jego aktywnym twórcą i współreżyserem.

Wymienione powyżej założenia stanowią podstawowy sens transgresyjności natury ludzkiej, będącej głównym tematem niniejszego rozdziału. W dalszej

części przytaczam dwa wybrane ujęcia teoretyczne. Część pierwsza to koncepcja transcendentnej natury ludzkiego życia Georga Simmla, która stanowi tło filozoficzne niniejszych rozważań i wprowadzenie do części drugiej, w której prezentuję założenia psychotransgresjonizmu w ujęciu Józefa Kozińskiego, wyznaczające ramy teoretyczne moich badań¹. Celem tego rozdziału jest przedstawienie w zarysie głównych twierdzeń obu autorów i próba syntezy ich myśli. Tym sposobem pragnę wprowadzić Czytelnika w określony sposób myślenia o człowieku jako istocie transgresyjnej oraz system podstawowych pojęć, które posłużyły mi do opisu dynamiki transgresji w części empirycznej książki.

1.1. Transcendentna natura życia w ujęciu Georga Simmla

Przedmiotem rozważań tej części jest rozprawa o *Transcendencji życia* – koncepcja wyróżniająca się wśród twórczości niemieckiego myśliciela Georga Simmla (1858–1918), będąca rodzajem klamry filozoficznej spajającej całość jego dzieła pt. *Filozofia życia – cztery rozdziały metafizyczne* (2007). W pracy tej autor daje się poznać jako socjolog, ale także wnikliwy filozof kultury, wykorzystujący psychologię jako narzędzie refleksji nad życiem i człowiekiem. Studiując biografię i dorobek naukowy Simmla, rysuje się sylwetka człowieka niezwykle wszechstronnego, błyskotliwego, często zmieniającego kierunek swej refleksji teoretycznej i posiadającego niezwykle szerokie zainteresowania. W jego twórczości można zaobserwować wiodące zamięrowanie do tematów skupiających się wokół idei form życia społecznego, m.in. centralnego pojęcia interakcji, analizy procesów wzajemnego oddziaływania pomiędzy jednostkami czy konfliktu między indywidualnością a formami kulturowymi. Obok głównej problematyki dokonuje także refleksji filozoficznej nad wieloma sprawami szczegółowymi, takimi jak: moda², pieniądź, sens życia i śmierci czy wolność jednostki (Simmel, 1975, 1997, 2006, 2007). Niniejszy rozdział nie stanowi próby ujęcia zmienności i ewolucji poglądów Simmla oraz jego dorobku, co czynią w sposób niezwykle staranny inni autorzy³. Jest prześledzeniem filozoficznych poglądów autora na naturę życia w odniesieniu do idei transcendencji, stanowiącej punkt wyjścia w moich rozważaniach.

¹ Obie koncepcje szerzej zaprezentowałam w artykule pt. *Przekraczanie granic jako istota twórczości w świetle koncepcji teoretycznych Simmla i Kozińskiego*, zamieszczonym w pracy zbiorowej pt. *Człowiek w sytuacji granicznej. Filozoficzne, kulturowe i historyczne wymiary refleksji i jej implikacje pedagogiczne* (2015), pod red. S. Jaronowskiej.

² Zagadnienie mody i przekraczania granic w ujęciu tego autora szerzej opisałam w artykule pt. *Moda – między konformizmem a przekraczaniem granic (w świetle koncepcji Georga Simmla)*, [w:] Bobrowicz, W., Kubinowski, D., Pakuła, Z. (red.), *Moda w kulturze, sztuce i edukacji* (2014).

³ Całościowego opracowania twórczości Simmla dokonali tacy autorzy, jak: Sławomir Magala (1980), Jerzy Szacki (2007) czy Jan Szczepański (1969).

1.1.1. „Jesteśmy skalami” – graniczny charakter ludzkiej egzystencji

Simmel (2007) uważa, że w danym momencie swojego życia człowiek znajduje się na określonym poziomie wiedzy i umiejętności oraz gotowości do podjęcia określonych ról i zachowań. Pozycję człowieka w świecie określa zatem fakt, że w każdym wymiarze swoich dyspozycji i zachowań przemieszcza się on nieustannie pomiędzy dwiema granicami, które wyznaczają

[...] formalną strukturę naszego bycia, wypełniającą się w swych różnorodnych peryferiach, zajęciach, losach każdorazowo inną treścią. [...] Każda treść życia, taka jak: uczucie, doświadczenie, działanie czy myśl, posiada określoną intensywność i barwę, określone kwantum i pozycję w pewnym porządku (*ibidem*: 15).

W tym ujęciu **człowiek jest skalą**, której granice w różnych kierunkach sam wyznacza. Zajmując miejsce na tej skali jego egzystencja, przyjmuje określoną formę, którą wypełnia treść oraz wartość życia odczuwana w danej godzinie, na danym etapie rozwoju. Można powiedzieć, że życie człowieka to obszar zakreślony pomiędzy górną i dolną granicą jego możliwości. W takim ujęciu granica wydaje się być czymś niezbędnym w określeniu kondycji ludzkiej. Główny sens filozofii Simmla wyraża się jednak w przekonaniu, że człowiek nie zawiera się bez reszty w tych granicach, ponieważ, zdając sobie z nich sprawę, może sięgać po to co niedostępne i poszerzać granice swoich możliwości. Z jednej strony jest więc zdeterminowany, z drugiej posiada nieskończoną przestrzeń możliwości i swobodę doświadczania różnorodności (Simmel, 2007).

Graniczny charakter ludzkiej egzystencji stanowi punkt wyjścia do najbardziej decydującego sensu życia. Simmel stwierdza, że:

Istnienie granicy jako takiej jest konieczne, ale każda konkretna granica może zarazem zostać przekroczona, każde ustalenie przesunięte, każda bariera rozsadzona; akt przekroczenia ustanawia każdorazowo nową granicę (*ibidem*: 16).

Wynika z tego, że żadna konkretna granica nie jest konieczną, gdyż z zasady może być przesunięta, naruszona lub przekroczona. Stwierdzenie to napawa optymizmem, bo wskazuje na nieograniczoność człowieka, z drugiej strony świadczy jednak o tym, że pokonana granica nigdy nie jest tą ostateczną. Sam proces przekroczenia sprawia, że to, co wiemy i w co wierzymy, staje się coraz bardziej niepewne i problematyczne. Naturę człowieka można wyrazić poprzez paradoks:

[...] w każdym kierunku napotykamy granice, w żadnym nie jesteśmy ograniczeni (*ibidem*).

Człowiek jest istotą graniczną, nieposiadającą zarazem granicy.
Ta dwoistość natury ludzkiej jest wyznaczona przez: